Vékony Dániel – Veress Dóra
Beszámoló a *The end of an era: The Kremlin and Eastern Europe 1989–1991* című nemzetközi történész konferenciáról

2012. szeptember 18–19-én az Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem adott otthont a hidegháború utolsó éveit vizsgáló nemzetközi történész konferenciának. Az eseményt a grazi, illetve bécsi illetőségű Ludwig Boltzmann Institut für Kriegsfolgen-Forschung és a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomtudományi Karának Nemzetközi Tanulmányok Intézetében működő Cold War History Research Center közösen szervezte a budapesti Osztrák Kulturális Fórummal és a moszkvai Állami Társadalomtudományi Egyetemmel. A rendezvény fő támogatója a Konrad Adenauer Alapítvány és a budapesti osztrák nagykövetség volt Michael Zimmermann nagykövet vezetésével. A szervezést osztrák részről Stefan Karner és Peter Rüggenthaler, magyar részről Békés Csaba végezte.

A konferencia egy sorozat második része volt, az előadók egy közös nemzetközi kutatás résztvevői, amely a Szovjetunió és a keleti tömb utolsó éveinek történetét vizsgálja. A projektet a jövő évben lezáró konferenciát követően tanulmánykötet megjelentetésére kerül majd sor, amely a Harvard Cold War Studies Book Series legújabb kötete lesz. A budapesti előadások az egyes kutatók eddigi kutatásainak összegzését adták.

Mark Kramer (Harvard University, Cambridge, Ma.) két előadást tartott, első előadásának címe *Gorbacsov és a kelet-európai átalakulás* volt. A prezentáció azt az utat mutatta be, amelyet a szovjet párt főtitkár, és későbbi elnök az 1985-ös megválasztásától az 1989-es évig megtett. Kramer álláspontja az, hogy a gorbacsovi politika csak 1986 illetve 1987 folyamán változott meg. Ennek okát abban látta, hogy a szovjet vezetőnek ennyi időre volt szüksége ahhoz, hogy pozícióját konszolidálja a pártban. Erre példaként többek között a Varsói Szerződés vezetőinek 1985-ös találkozóját hozta fel, ahol Gorbacsov a VSZ további megerősítése mellett tört pálcát. Kramer az 1988-as évet tartja vízválasztónak. Míg 1987-ben Gorbacsov még kiállt a '68-as prágai intervenció mellett, az 1988-as jugoszláviai látogatásán már kritizálta a közép-európai országokkal kapcsolatos szovjet külpolitikát. Ez az irányváltás több területre is kihatott. Kramer itt említette a szovjet fegyveres erők egyoldalú csökkentését, az ezzel nem egyetértő VSZ katonai vezetők leváltását, vagy a Kelet-Európával kapcsolatos külpolitika változását. Ezek a lépések egyre nagyobb játékteret hagytak a régió államai számára. Ennek fényében Kramer szerint 1989 eseményei nem voltak véletlenszerűek. Gorbacsov végül a párt legfelső vezetését is meggyőzte arról, hogy Kelet-Európa jelentőségét át kell értékelni. Ami egyedivé teszi Gorbacsovot a szovjet vezetők között az az, hogy ehhez a döntéséhez mindvégig ragaszkodott, még akkor is, ha ez a kelet-európai szovjet dominancia végét jelentette.

Mihail Prozumensikov (Orosz Állami Jelenkortörténeti Levéltár, Moszkva) a szovjet állampárt hanyatlását mutatta be *A Szovjetunió Kommunista Pártjának bukása* című előadásában. Az előadás arra kereste a választ, milyen okok vezettek az SZKP tevékenységének 1991-es Jelcin általi felfüggesztéséig. Prozumensikov szerint a fő okok a következők voltak: az SZKP vezetői – mivel a kommunista rezsim termékei voltak – nem álltak készen arra, hogy har-

coljanak a hatalomért az egyre nyitottabb és kompetitívebb környezetben. Így arra sem voltak képesek, hogy vezetőkként lépjenek fel a Szovjetunió egyre mélyülő gazdasági krízise során. A szovjet vezetés lényegében nem volt képes a gazdasági kihívásokra megfelelő válaszokat adni. Ezt jól jellemzi, hogy 1990-1991-ben a helyi vezetők és értelmiség már látta a válság közeledtét, de a központi bizottság nem, teljesen elvesztette a kapcsolatát a valósággal. Prozumensikov a hatalom válságát a pártszervezet erodálódásával demonstrálta. Míg 1990-ben a pártot elhagyók száma még csupán 2600 körül alakult, addig ez a szám 1991-ben már meghaladta a 2 milliót. A kilépések hivatalos okai is árulkodók: a kiváltságok elvesztése, kiábrándulás a vezetésből illetve a szocialista elvekből (a válaszadók több mint fele idetartozott!), végül pedig a zaklatástól való félelem, illetve a családtagok biztonságának féltése. Az előadás arra is ráirányította a figyelmet, hogy ezt a hatalmi válságot a gombamód szaporodó új társadalmi mozgalmak is tovább mélyítették. Ezek a demokratikus erők a rendszert már nem belülről akarták megváltoztatni: követeléseik között olyan addig tabunak számító dolgok szerepeltek, mint az SZKP felszámolása, illetve Gorbacsov lemondatása. Prozumensikov úgy érvelt, hogy ha nem következik be a Gorbacsov elleni puccskísérlet, a fenti okok miatt akkor is mindenképpen sor került volna előbb-utóbb az SZKP totális szétesésére, és Gorbacsov lemondására.

Stefan Karner (Ludwig-Boltzmann-Institut für Kriegsfolgen-Forschung, Graz–Bécs) *A tervgazdaság vége* című előadásában vázolta a Szovjetunió helyzetét az 1980-as évek végén, kiemelve, hogy a birodalom gazdaságát óriási diszparitások határozták meg. Ez nem is meglepő, hiszen a Szovjetunió tizenöt tagköztársaságot foglalt magába. Karner áttekintette a Gorbacsov és a politikai iroda által szorgalmazott gazdasági reformkísérleteket és rámutatott, hogy Gorbacsov egyik 1984-es beszédében, azaz már főtitkárrá választása előtt egy évvel hangsúlyozta, hogy figyelmet kell fordítani a fegyelem erősítésére, a foglalkoztatottak felelősségére, a termelési struktúrák javítására. Emellett szem előtt kell tartani az emberek szükségleteit, és fontos a termelés minőségének fokozása, valamint az ötéves terv értékelése annak lejárta után.

A politikai irodában 1986 szeptemberében került sor először a peresztrojka felülvizsgálatára. Számos szükséges reformintézkedésről döntöttek, amelyeknek többek között a mezőgazdaság szerepének erősítését és a vállalatvezetők felelősségének támogatását kellett szolgálniuk. Határoztak az ötéves terv átalakításáról is. A reformok nem maradtak eredmények nélkül (nőtt például a vállalatok önállósága), ám azok a társadalom és az állam számára is alapvetően csalódást jelentettek. Stefan Karner grafikonok segítségével szemléltette a szovjet gazdasági mutatók alakulását 1989 és 1991 között. Valamennyi adat hanyatló tendenciát jelzett: csökkent az ipari termelés mértéke, visszaesett a bruttó nemzeti termék, az egészségügyi kiadások egy főre jutó értékének növekedési üteme minimális volt.

1985 és 1991 között a Szovjetunió olyan általános hanyatlást élt meg, amely gazdasági csődhöz vezetett. Karner hangsúlyozta: a szovjet tervgazdaság politikája gyorsította a válság kialakulását, de egy másfajta politika sem változtathatta volna meg annak kimenetelét, legfeljebb lassította volna azt.

Békés Csaba (MTA Politikatudományi Intézet – Budapesti Corvinus Egyetem) *Politikai átalakulás Magyarországon 1988–1991* című előadása a kelet-közép-európai politikai átalakulás világpolitikai kontextusát vizsgálta. Az előadás egyik fókuszpontjában a Varsói Szerződésen belüli törésvo-

nalak felvázolása állt. Békés szerint Gorbacsov hatalomra kerülése után a szovjet blokkban szovjet–magyar–lengyel virtuális koalíció jött létre, amely bilaterális csatornákon keresztül egyeztetette a reformokkal kapcsolatos politikát, és azt igyekezett a szovjet blokk multilaterális fórumain képviselni a reformoknak ellenálló többi országgal szemben. Békés szerint a gorbacsovi reformok tekintetében a magyar vezetés egyszerre alakította a legjobb tanítvány és a tanítómester szerepét. Indoklásképpen elmondta, hogy az 1985-ben bevezetett választási rendszer vagy a magyar mezőgazdaság sikerei a szovjet reformerek számára is fontos referenciát jelentettek.

A szovjet–kelet-európai viszonyban azonban érdemi változások csak 1988 nyarán következtek be. Gorbacsov ekkor vezette be a „szocializmus új modellje" kategóriát, amely tág teret nyújtott a kísérletezésnek a régióban, elsősorban Lengyelországban és Magyarországon. Ugyanekkor kezdte elfogadni a szovjet vezetés, hogy a jövőben nem alkalmazhat erőszakot, ha valamelyik szövetséges országban a kommunista rendszer veszélybe kerülne. Ezt a radikális változást azonban igyekeztek titokban tartani az érintettek előtt, így ennek a taktikának az eszköze lett az ún. Brezsnyev doktrína lebegtetése, egészen 1989 őszéig. Vagyis, míg nyilvánosan számos deklarációban kinyilvánították a régió országainak jogát az önálló útra, titkos kétoldalú kapcsolatokon keresztül arra figyelmeztették a helyi vezetőket, hogy a határ a szocializmus megőrzése.

Békés Csaba szerint a világpolitikában is 1988 nyarán történt az alapvető változás, amikor a VSZ Politikai Tanácskozó Testületének varsói ülésén Sevarnadze szovjet külügyminiszter beismerte, hogy a Szovjetunió és a szovjet blokk válságban van, és hogy a versenyben a nyugati országok minden lehetséges területen legyőzték a szocialista országokat. Ezért a prioritás ettől kezdve a fegyverkezési verseny bármi áron, azaz akár egyoldalú engedményekkel történő megállítása volt. 1988 közepétől tehát a szovjet vezetés valójában a birodalmi központ megmentésére összpontosította minden erejét, így kerülhetett so végül a kelet-európai változások elfogadására és a Brezsnyev-doktrína feladására is.

Békés előadásának egyik sarokköve így foglalható össze: a belső politikai átalakulás elfogadása Gorbacsov részéről ugyanakkor nem jelentette a szovjet érdekszféra feladását. S ami talán sokak számára még meglepőbb lehet, egészen 1990 végéig a nyugati hatalmak sem támogatták a régió függetlenségi törekvéseit, még a semlegességet sem. Ellenkezőleg, a Varsói Szerződést a NATO-val együtt az európai biztonsági rendszer, s így a stabilitás alapvető pillérének tekintették, ezért a régió országainak 1990 tavaszán szabad választások útján megválasztott demokratikus kormányait is a VSZ-tagság fenntartására ösztökélték. Vagyis 1989–1990 folyamán Moszkva és a nyugati hatalmak egyaránt a közép-európai régió egyfajta finlandizálásában voltak érdekeltek, utóbbiak ugyanis a stabilitás megőrzése érdekében mindent elkövettek, hogy Gorbacsovot minél tovább a hatalomban tartsák.

Végül azonban a régió országai, elsősorban a magyar és csehszlovák vezetés kezdeményezésének köszönhetően, a később hozzájuk csatlakozott lengyelek támogatásával 1991 elejére elérték céljukat, és az egyre kaotikusabb belső helyzettől szorongatott szovjet vezetés engedett a nyomásnak. Az év június végén–július elején így kerülhetett sor a KGST és a Varsói Szerződés közel egyidejű feloszlatására, ami egyben a térség államainak a szovjet érdekszférából való kiszabadulását is jelentette.

Bogdan Musial a varsói Stefan Wyszyński Kardinális Egyetem professzora az *Út a*

lengyel kerekasztalhoz címmel tartott előadást. Bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a Lengyelországban az 1980-as évek második felében zajlott változások csak a Szovjetunió és a Kreml relációjában vizsgálhatók.

Miután Wojciech Jaruzelski 1981-ben rendkívüli állapotot hirdetett Lengyelországban, az Egyesült Államok gazdasági embargót kényszerített ki, amit csak a katolikus egyház támogatásával sikerült rendezni. Ezt a Kreml szinte sokként élte meg, utalt rá Musial. Jaruzelski 1985 után világosan látta, hogy elengedhetetlen a gazdaság állapotának javítása, és felismerte, hogy a kitűzött célok elérése érdekében közelednie kell az egyház felé.

1987-ben radikális reformokat vezettek be, ez azonban tovább fokozta a társadalmi elégedetlenséget. Az 1988. áprilisi első sztrájkhullámot még leverték, ám a helyzet ezzel nem stabilizálódott. A sztrájkokat követően elindult a diskurzus egy lehetséges „kerekasztalról", melybe az egyházat is bevonták, ugyanakkor leszögezték, hogy ellenzéki párt nem jöhet létre. Augusztusban újabb sztrájkhullám söpört végig Lengyelországon, amelyre reagálva Moszkva kinyilvánította, hogy elutasítja az erőszak alkalmazását. Musial kiemelte: a kerekasztal nem jöhetett volna létre az előfeltételek teljesülése, azaz a sztrájkok beszüntetése és a Szolidaritás 1989-es ismételt legalizálása nélkül.

Iskra Baeva (Klement Ohrid Egyetem, Szófia) *Bulgária 1989–1991: Nehéz leválás a Szovjetunióról* című előadása alapvetően két kérdésre koncentrált: 1. a török kisebbség jelentette problémák, 2. a szovjet hatalom gyengülésével, majd hirtelen eltűnéséből adódó kihívások.

Az előadás első felében a török kérdést tárgyalva Baeva rámutatott hogy a Zsivkov vezette rezsim a török kisebbség 1989-es tömeges kivándorlásával tovább fokozta az addig sem jó állapotban lévő bolgár gazdaság problémáit. A nagy számú kitelepülő miatt ugyanis az aratás veszélybe került, valamint az ipari termelésben is súlyos problémák jelentkeztek.

E problémák közepette került sor a Zsivkov és Gorbacsov közötti utolsó találkozóra 1989 júniusában. E találkozó során Zsivkov szót emelt a szovjet reformok ellen és arról biztosította Gorbacsovot, hogy országa az egyetlen lojális szövetségese a Szovjetuniónak. Az ekkori, a reformok mellett elköteleződött szovjet vezetés befolyása azonban kétélű fegyvernek bizonyult a bolgár vezetés számára. A szovjet reformok bulgáriai adaptálása ugyanis csökkentette a kommunista párt hatalmát. Ezt a folyamatot tetőzte be egy szovjet támogatással lezajlott belső pártpuccs, ami után a párt elkezdte a nyitást a politikai pluralizmus irányába. Ezzel együtt a későbbi szabad választásokon a kommunista utódpárt szerzett abszolút többséget. Az utódpárt ekkor felismerte, hogy a hatalmi túlélés záloga az ország nyugati reorientációja. Már ebben a szellemben nem támogatták 1991-ben a Szovjetunió és Bulgária közötti, 1948-ban kötött barátsági és együttműködési szerződés meghosszabbítását. A szovjet összeomlás ugyanakkor rávilágított Bulgária keleti ráutaltságára mind az energiaszektorban, mind az exportpiacok tekintetében. A posztkommunista bolgár vezetésnek ennek tudatában kellett az országot a nyugat felé orientálnia.

Mark Kramer (Harvard University, Cambridge, Ma.) a konferencián megtartott második, *Ceaucescu uralmának véres befejezése* című előadásában a román diktátor rendszerének kettősségét mutatta be. Míg az 1960-as évek második felében mint reformer és a prágai tavasz támogatója lépett fel, addig az 1980-as évek végére ettől a politikából teljesen elfordult. Ennek hátterében Kramer szerint az állt, hogy a rendszer az egyre fokozódó gazdasági

problémákat nem volt képes a megfelelő módon orvosolni, így fokozódó elnyomással próbálta megőrizni a politikai stabilitást. Az autonóm külpolitika itt nem a nyugati nyitásnak kedvezett, épp ellenkezőleg. Románia ekkor a béketábor reformjaival dacoló, annak hátat fordító külpolitikát folytatott. Pontosan ez az autonóm külpolitika nem tette lehetővé a szovjet blokk országainak, hogy nyomást gyakoroljanak a rezsim puhítása érdekében. Ez a jelenség végül az 1989 júniusi lengyel választások előestéjén csúcsosodott ki, amikor Ceaucescu a Brezsnyev-doktrína felmelegítését javasolva intervenciót sürgetett Lengyelországban.

A román vezetőt az 1989-es erdélyi tüntetések annak ellenére meglepték, hogy már az 1980-as évek sztrájkjai során is csak egyre keményebb eszközökkel tudták a rendet helyreállítani. Kramer szerint Ceaucescu elmozdítása nem a népi felkelésnek kedvezett. A diktátor elleni belső konspirációt bizonyítandó Kramer megemlítette, hogy a felkelést elfojtó vérfürdőre tulajdonképpen Ceaucescu menekülése után került csak sor, így az áldozatok haláláért végeredményben már nem ő tehető felelőssé.

Kramer így azt állítja, hogy Ceaucescu elmozdítása még nem jelentette a rezsim végét, bár az az 1990-es évek elején kétségtelenül nyitott a demokrácia irányába, a régi rezsim tagjai még sokáig hatalmi pozícióban maradtak.

Boris Khavkin (Állami Társadalomtudományi Egyetem, Moszkva) *Történeti áttekintés az 1939-41-es szovjet–német titkos dokumentumok szovjet iratai nyilvánosságra hozataláról* címmel tartott előadást.

Az 1939. augusztus 23-án kötött német–szovjet megnemtámadási egyezményhez (Molotov–Ribbentrop paktum) csatolt titkos jegyzőkönyv eredeti változatának fennmaradását (ahogy más, a hitleri és a sztálini rendszer közötti titkos megállapodások létezését is) a szovjet vezetés fél évszázadon keresztül tagadta. Valerij Boldin, az SZKP KB általános ügyosztályának vezetője szerint azért hitették el „az egész világgal” ezt a valótlanságot, mert Gorbacsov tartott a nyilvánosságra-hozatal negatív hatásaitól. A hazugsággal azonban sem a Szovjetuniót nem lehetett fenntartani, sem Gorbacsov államelnöki tisztségét nem tudták megmenteni.

A jegyzőkönyvet csupán nem sokkal a Szovjetunió széthullása előtt hozták nyilvánosságra, azonban ez nem a szovjet archívumok eredeti szövegein alapult, hanem német másolatokon. A dokumentumok eredetijének felfedése már a posztszovjet Oroszországban történt, és kevésbé tudományos, mint inkább politikai érdekek motiválták azt; a nyilvánosságra hozatal ugyanis megerősítette Gorbacsov vereségét, legalábbis Borisz Jelcin orosz elnökkel való viszonyát tekintve. A nyilvánosság előtt végül egy 1992. október 27-én rendezett sajtókonferencián mutatták be az eredeti szovjet dokumentumokat.

Natalja Lebegyeva (Orosz Tudományos Akadémia, Moszkva*) A történelmi igazság kezelése: Katyn* című előadásában a katyni mészárlást dokumentáló iratok utóéletét követte nyomon. Lebegyeva a katyni eseményeket egyértelműen emberiség ellenes bűntetteknek nevezve rámutatott, hogy a kérdéssel a Hruscsov idején lezajlott történelmi szembenézés során sem foglalkoztak. Így ezek a dokumentumok a feledés homályába merültek több évtizedig.

A dokumentumokra néhány orosz történész végül 1990-ben bukkant rá, és rögtön jelezték is, hogy a vezetésnek emiatt újra kell értékelni az eseményekről alkotott nézeteit. Lebegyeva itt jegyezte meg, hogy a katyini kérdés átértékelésének dilemmája már 1988-ban felmerül a politikai iroda ülésén, de Jakovlev ellenvéleményét fi-

gyelmen kívül hagyva a tagok többsége a status quo fenntartása mellett döntött. A téma végül 1990-ben az orosz újságok hasábjain látott napvilágot, aminek eredményeképpen rögtön berobbant a köztudatba. Az ügy pikantériája, hogy a politikai iroda éppen akkor (április 30.) értékelte át az álláspontját az üggyel kapcsolatban, mikor Jaruzelski lengyel elnök Moszkvában tartózkodott. A politika innentől kezdve már nem akarta, vagy nem tudta az ügyet a szőnyeg alá söpörni, így az ügy vizsgálata a legfőbb ügyészhez került. Az üggyel foglalkozó dokumentumok egy részét Gorbacsov végül átadta Jelcinnek.

A történet befejezéseként 1992-ben a Kremlben őrzött titkos dokumentumok másolatait átadták Walesa lengyel elnöknek, valamint az orosz levéltár feje biztosította a lengyel vezetést, hogy további, ehhez hasonló atrocitás nem történt a lengyel–szovjet relációban.

Irina Kazarina (Orosz Állami Jelenkortörténeti Levéltár, Moszkva) *A szovjet pártarchívumok megnyitása 1989–91-ben* című előadásában az SZKP dokumentumok nyilvánossá tételének fordulópontjait, valamint az iratok fokozatos feltáráshoz közvetlenül vezető tényezőket vette számba.

A történelmi dokumentumok közzétételének első fontos állomása *Az SZKP Központi Bizottságának hírei* című új havilap megjelentetése volt, amelyben az SZKP kül- és belpolitikájának aktuális kérdései mellett szerepelt *A pártarchívumokból* című rovat is. A folyóirat az SZKP feloszlatása után szűnt meg.

Egyes archívumokat, amelyek a Szovjetunió és a szocialista országok viszonylatában olyan eseményekről tudósítottak, amelyekre a résztvevők nem szívesen emlékeztek, elzárva tartottak – függetlenül attól, hogy mennyi ideje őrizték ott a dokumentumokat. A Kelet-Európában az 1980-as évek második felében zajló demokratikus folyamatok azonban a politikai vezetőket arra késztették, hogy egyre határozottabban kérjék Moszkvától a közös történelem „fehér foltjait" megvilágító anyagok megnyitását és feldolgozását. Bulgáriából, Magyarországról, Lengyelországból és Csehszlovákiából is érkeztek felszólítások, amelyeket elsősorban azzal indokoltak, hogy a dokumentumok megnyitása „segítene csökkenteni a növekvő társadalmi feszültségeket". Számos titkos irat azonban továbbra is elzárva maradt, s csak az SZKP feloszlatása után (1991. augusztus) kerülhettek nyilvánosságra.

Gerhard Wettig (Institut für Zeitgeschichte, München) *Gorbacsov és a Varsói Szerződés* című előadásában két olyan tényezőt vizsgált az 1980-as évek első feléből, amelyek Wettig tézise szerint a Varsói Szerződés megszűnéséhez vezető úton kiindulópontnak tekinthetők. Közülük az egyik az 1980–1981-es lengyelországi válság, mely során a szovjet vezetés beavatkozási kísérlete a rezsim fenntartására kevés sikerrel járt. A KGST államai – köztük az NDK is – egyre nagyobb terhet jelentettek a Szovjetunió számára. Gorbacsov az NDK esetében elképzelhetőnek tartotta, hogy a gazdasági problémák megoldása esetén a kelet-németek szabadabb mozgásteret kapjanak. 1990-re végül késznek mutatkozott elfogadni, hogy az NDK-ban mélyreható változások zajlanak.

A VSZ megszűnése szempontjából a másik meghatározó tényező az amerikai ellenrakéták állomásoztatása Nyugat-Európában. Gorbacsov katona- és biztonságpolitikája megváltoztatására kényszerült, ugyanakkor az amerikai és nyugatnémet állásponttal szemben elutasította, hogy az újraegyesített Németország a NATO tagja legyen. Gorbacsov arra számított, hogy az újraegyesítés hosszú folyamat lesz, ám az „Allianz für Deutschland" győzelme ráébresztette, hogy feltevése tévesnek bizo-

nyult. Miután az újraegyesített Németország a NATO tagja lett, a VSZ már nem maradhatott fenn sokáig; a következő év elején Budapesten döntöttek a VSZ katonai szervezetének felszámolásáról.

Olga Pavlenko (Állami Társadalomtudományi Egyetem, Moszkva) *A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1989 júliusi bukaresti ülése* című előadásában arra kereste a választ, hogy miért jelentett fordulópontot a szervezet történetében ez a találkozó. Pavlenko előadása két részre osztható. Az első részben az ülés eseménytörténetét elemezve arra világított rá, hogy ezen az ülésen történt meg a szembenézés a realitásokkal. Ebben Gorbacsov egyértelműen vezető szerepet töltött be, kijelentve, hogy a hidegháború lezárult, és új történelmi szakasz érkezett el, amelyet már nem a két blokk konfrontációja jellemez majd. A konfrontáció befejezése azonban nem csupán a Varsói Szerződés, hanem Gorbacsov reményei szerint a NATO végét is jelentette volna.

Az előadás második részében Pavlenko Gorbacsov és a nyugati vezetők kapcsolatát vizsgálta. Itt hívta fel a figyelmet a gorbacsovi retorika kettős voltára: míg a nyugati vezetőkkel szemben Gorbacsov egy sokkal békülékenyebb hangot ütött meg, addig a saját érdekszférájába tartozó vezetőkkel továbbra is a régi kemény hozzáállást vitte tovább. Ez annak ellenére volt így, hogy Pavlenko megítélése szerint a gorbacsovi reformok túlcsordultak, és végül ez vezetett a szovjet vezető bukásához is. Szerinte 1986 után Gorbacsov és köre elvesztette a kezdeményezést, és innentől már csupán a belső tűzoltás, és a külpolitikai eseményekre való reagálásra futotta, amely egyenesen vezetett a szovjet érdekszféra és maga a Szovjetunió összeomlásához.

Thomas Wegener-Friis (Dél-Dániai Egyetem) *Az NDK állambiztonsági szerveinek munkája és a hírszerző szolgálatokkal kapcsolatos kutatás* című előadása három részből állt: 1. 1989-es események hatása az NDK hírszerzőire, 2. látta-e előre a hírszerzés az 1989-es változásokat? 3. a hírszerzés reakciója a változásokra.

Wegener-Friis hangsúlyozta, hogy az NDK hírszerzése és a szovjet hírszerzés közötti kapcsolat teljesen más alapokon nyugodott, mint a nyugati tömb hírszerző ügynökségeinek a kapcsolata. Ez abban nyilvánult meg, hogy az NDK hírszerzői folyamatosan, rendkívül sok információt megosztottak a KGB-vel, ez viszont a nyugati hírszerző szervezetekre nem volt jellemző az Egyesült Államok vonatkozásában.

Az előadás első részéből azt tudhattuk meg, hogy hogyan került a CIA birtokába hatalmas mennyiségű adat az NDK hírszerzéséről. Az információ Moszkván keresztül jutott el az amerikaiakhoz az 1990-es évek elején. Ezeknek az adatoknak egy részét később a CIA megosztotta más nyugati kormányokkal, amelyek ezen információ jelentős részét hozzáférhetővé tették. Így az egykori hírszerzők adatai is a nyugati kormányok birtokába kerültek.

Az 1989-es eseményeket Wegener-Friis egyértelmű hírszerzési kudarcnak ítéli meg. Rávilágít arra a tényre, hogy a testület azon feladatát, hogy garantálja az NDK területi integritását és a politikai rendszer védelmét, nem tudta ellátni, annak ellenére, hogy az igényelt erőforrások rendelkezésre álltak. Ennek egyik oka lehet, hogy sokkal inkább a nyugati külső fenyegetésre koncentráltak, nem számítottak a belső összeomlásra.

A 1989. alatti és utáni változásokra való reakcióként két célkitűzést fogalmaztak meg. 1. a szervezet túlélésének biztosítása, 2. az archívumok megsemmisítése. Az első célt valójában nem sikerült megvalósítani. A hírszerzést ugyan feldarabolták külfölddel, belfölddel és katonai kérdésekkel foglalkozó egységekre, de ebből csu-

pán a katonai hírszerzés maradt fenn még egy rövid ideig. A második célt eléggé hatékonyan valósították meg, az anyagok jelentős része megsemmisítésre került.

Ennél a pontnál tért vissza Wegener-Friis az előadás kezdetén kifejtettekhez, hiszen az elmondottak fényében vált relevánssá a szovjetekkel való szoros együttműködés és információ továbbítás, majd ezen adatok eladása a CIA-nek, mely adatokkal később sakkban tudták tartani egy egykori NDK állambiztonságnak dolgozó személyeket.

Baráth Magdolna (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest*) A szovjet csapatok kivonása Magyarországról és Kelet-Közép-Európából* című előadásának elején arról beszélt, hogy mivel Gorbacsov 1988 decemberi ENSZ beszéde után világossá vált, hogy a fegyverzetcsökkentés ezentúl prioritást élvez a szovjet blokkban, a magyar kormányzat ezután kezdeményező szerepet játszott a VSZ fegyverzetcsökkentésében. Bilaterális csatornákon úgy érveltek, hogy a szovjet csapatok kivonása a szovjet fél számára is kedvező gazdasági hatásokkal járhat.

A szovjet fegyverzetkivonás körüli sajátosságok egy része csak nemrég látott napvilágot. Ilyen például a nukleáris fegyverek kivonásának kérdése. Az atomfegyverek körüli titoktartásról sokat elmond, hogy a magyar felet csak a fegyverek kivonásának lezárultával, tehát 1989. november 26. után tájékoztatták. Az akkori honvédelmi miniszter be is vallotta, hogy az elhárítástól semmilyen jelzést nem kaptak az atomfegyverzet kivonással kapcsolatban.

Baráth szerint a szovjet csapatok Magyarországról történő kivonása sok hasonlóságot mutat a többi blokk országból történő csapatkivonással (az NDK természetesen külön eset volt). Az csapatkivonásokkal kapcsolatos számos kérdés közül érdemes kiemelni a felek pénzügyi követeléseit. A szovjet fél a hadsereg által használt területeken történt infrastrukturális fejlesztések fejében követelt kompenzációt. Ezzel szemben a szovjet csapatoknak addig otthont adó országok jelezték, hogy ezek az infrastrukturális beruházások az ő engedélyeik, és beleegyezésük nélkül történtek. Továbbá arra is felhívták a figyelmet, hogy semmiféle helyi szabványt nem tartottak be az építkezések során, így tulajdonképpen még a polgári célra épült létesítmények is használhatatlanok. Emiatt ezek a kormányok tetemes környezetvédelmi kárigénnyel álltak elő a szovjet féllel szemben. Ez a szembenállás Magyarország esetében egy ízben odáig vezetett, hogy egy magas rangú szovjet katonatiszt meglebegtette a csapatkivonás leállítását, ha a magyar fél nem fizet. Végül ezeket a problémákat a legmagasabb szinten sikerült elsimítani, és a csapatkivonás mindegyik országban rendben lezajlott.

Harald Knoll (Ludwig-Boltzmann–Institut für Kriegsfolgen-Forschung, Graz–Bécs) *Ausztria és a délszláv háború* című előadásában fotók segítségével idézte fel az 1991-es szlovéniai tíznapos háborút, majd a horvátországi összecsapások kezdeteit és a kor legfontosabb politikai szereplőinek, köztük Milan Kučan, Franjo Tuđman, Szlobodan Milosevics és Alois Mock tevékenységét. A tíznapos háború Szlovénia függetlenségének kikiáltása (1991. június 25.) után tört ki Szlovénia és Jugoszlávia között. Az előadáson bemutatott képek tanúskodtak arról, hogy Ausztria fölött „légi háború” folyt, és összecsapásokra került sor osztrák határátkelőhelyeken is; például Radkersburgnál bombázások folytak. A Szlovén Köztársaság október 7-én a vált ki végleg a Jugoszláv Föderációból.

A Horvátországban 1991-ben kitört, a függetlenség megszerzését célzó harcok polgárháborúhoz vezettek. A háborút etnikai tisztogatások és menekültáradat kísérték, továbbá nagyszámú halálos áldozatot követelt. Az Európai Közösség 1992 elején

ismerte el Szlovénia és Horvátország függetlenségét. Knoll azzal a nyitottan hagyott kérdéssel zárta előadását, hogy a jugoszláv utódállamok kialakulásának rendje vizsgálható-e a keleti blokk szétesésének következményeként.

Vladislav Zubok (Temple University, Philadelphia) *A Failed Empire: The End of an Era* (Bukott birodalom: egy korszak vége) című nagysikerű könyve alapján tartotta meg hasonló című, a konferenciát lezáró előadását. A szovjet birodalom végnapjait a társadalmi percepció oldaláról közelítette meg. Zubok szerint a kelet-európai ütközőzóna megtartása a szovjet társadalom számára nem volt prioritás, ezért is maradhatott hatalmon Gorbacsov miután elengedte ezt a területet. A kérdésre, miért nem volt prioritás, a válasz kézenfekvő, sokkal komolyabb problémák foglalkoztatták ekkor a szovjet közvéleményt, a kelet-európai kérdés ekkor harmadrendű problémaként szerepelt a köztudatban. Az egyik ilyen probléma a birodalom saját területeinek elszakadási szándéka. Ezt tetézte még az élelmiszerellátási válság. Az élelmiszerek árának egekbe szökése alapvetően ingatta meg a vezetés legitimációját. Annak ellenére, hogy az intézményrendszer érintetlen volt, az emberek a fenti okok miatt egyszerűen elvesztették a hitüket a rendszerben. Az a tény, hogy a vezetés nem tudott úrrá lenni ezen a válságon végleg megpecsételte a legitimitását.

Az előzőekhez adódott még a média és a televízió szerepének megnövekedése, amely egy olyan új nyilvánosságot teremtett, amelyet a régi intézményeken keresztül a vezetés már nem tudott kordában tartani. Így a Gorbacsov körül szervezett klasszikus hatalmi központ alternatívájaként megjelent a Jelcin körül szerveződő és a médiát használó és kihasználó új politikai blokk, amely végül felülkerekedett és átvette a hatalmat attól a régi hatalmi központtól amely - többek között a média közreműködésének köszönhetően – teljesen elvesztette legitimitását.

*

A konferencia elérte célját, sikeresen tudta több oldalról megvilágítani a gorbacsovi időszakot. A hallgatónak nem is tűnt fel, hogy egy olyan kutatási programba kapott betekintést, amely még korántsem zárult le. Az előadók diplomáciatörténeti, gazdasági és társadalmi aspektusok tárházát felvonultatva sikerrel tágították a horizontunkat a kérdéses időszakról. A tény, hogy a résztvevők között az egykori szovjet blokk országainak kutatói ugyanúgy jelen voltak, mint a „nyugati" történészek azért üdvözlendő, mert így a hallgatóság láthatta, hogy az egykori két tábor kutatói között az apró részletekben ugyan voltak viták, a korszak egészének megítélésében azonban nem. Végső következtetésként elmondhatjuk, hogy az akkori szocialista rendszer nem volt képes kezelni azokat a kihívásokat, amelyek a szovjet érdekszférában jelentkeztek az 1980-as évek végén. A gorbacsovi reformok inkább lerövidítették a keleti blokk haláltusáját. Azonban azt is látnunk kell, hogy a szovjet birodalom „korai halálára" senki sem volt felkészülve. Sem a nyugati, sem a keleti politikusok, sem pedig az egykori kelet blokk társadalmai és gazdaságai. Kétségtelen, hogy e „korai halál" mind a mai napig érezteti hatását az egykori szovjet blokk országaiban.

(Első megjelenés: *Századok,* 147. évf. 2013. 1. sz., 269–276.)